

IJTIMOIIY TARMOQLARNING O'QUVCHILARNING AXBOROT QABUL QILISH MADANIYATIGA TA'SIRI: IMKONIYATLAR, XAVFLAR VA RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Qo'qon universiteti

Rasulova Dilzodaxon Xusanjon qizi

Soyibnazarov Abbosjon Ikromjonovich

gulhayo@gmail.com

<https://zenodo.org/records/18199603>

Annotatsiya.

Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning (Telegram, Instagram, YouTube, TikTok va boshqalar) o'quvchilarning axborotni qabul qilish, tushunish va baholash madaniyatiga ta'siri tahlil qilinadi. Raqamli muhitda axborot oqimining tezligi, algoritmik tavsiyalar, trend va viral kontent mexanizmlari o'quvchilarning e'tiborini boshqarishi, o'qish odatlarining qisqarishi, emotsional reaksiya asosida qaror qabul qilish hamda tekshirmasdan ulashish (reshare) xatti-harakatlarini kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar ta'limiy resurslarga tezkor kirish, hamkorlikda o'rganish, kreativ ishlab chiqish va fuqarolik faolligi uchun ham katta imkoniyat yaratadi. Maqolada axborot qabul qilish madaniyati tushunchasi mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash bilan uzviy bog'liqlikda yoritilib, o'quvchilarda ishonchli manbani tanlash, faktlarni tekshirish, kontekstni aniqlash va axborotni mas'uliyat bilan tarqatish ko'nikmalarini shakllantirish mexanizmlari taklif etiladi. Yakunida ta'lim muassasasi, oila va platforma darajasida qo'llanadigan amaliy tavsiyalar hamda baholash indikatorlari keltiriladi.

Kalit so'zlar.

Ijtimoiy tarmoqlar, o'quvchi, axborot qabul qilish madaniyati, mediasavodxonlik, tanqidiy fikrlash, algoritmik tavsiya, dezinformatsiya, raqamli gigiyena, e'tibor iqtisodiyoti.

Kirish.

Ijtimoiy tarmoqlar bugun o'quvchilar hayotining ajralmas qismiga aylangan: yangilik, ko'ngilochar kontent, muloqot va ta'limiy materiallarning katta qismi aynan shu platformalar orqali tarqaladi. Biroq axborotga kirishning osonlashuvi axborot sifati va ishonchliligi masalasini yanada dolzarb qiladi. O'quvchi axborotni nafaqat tez topishi, balki uni tanqidiy baholashi, manba va dalillarni tekshirishi, kontekstni tushunishi hamda ulashishda mas'uliyatli bo'lishi zarur. Shu ma'noda "axborot qabul qilish madaniyati" shaxsning raqamli muhitdagi intellektual intizomi, etikasi va kognitiv hushyorligini ifodalaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi — ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilarning axborot qabul qilish madaniyatiga ta'sirini ijobiy va salbiy jihatlarida ochib berish, shuningdek, ta'limiy va tashkiliy mexanizmlar asosida bu madaniyatni rivojlantirish bo'yicha amaliy yechimlarni taklif etishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar va konseptual yondashuv.

Zamonaviy tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri ikki yo'nalishda ko'riladi: (1) axborotga demokratik kirish va o'rganish imkoniyatlarining kengayishi; (2) dezinformatsiya, manipulyatsiya, aks-sado kamerasi (echo chamber) va e'tibor iqtisodiyoti kabi xavflar. Algoritmik tavsiya tizimlari foydalanuvchining avvalgi xatti-harakatlariga mos kontentni ko'proq ko'rsatadi; bu esa dunyoqarashning bir yoqlama bo'lishi, stereotiplar mustahkamlanishi va bahs madaniyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Axborot qabul qilish madaniyati mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash bilan uzviy bog'liq. Mediasavodxonlik axborotni topish, tahlil qilish, baholash va yaratish ko'nikmalarini qamrab olsa, tanqidiy fikrlash dalil-mantiq-kontekst asosida xulosa chiqarish, alternativ nuqtayi nazarni ko'ra olish va kognitiv og'ishlardan xabardor bo'lishni taqozo etadi. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlar ta'sirini baholashda "kontent sifati" bilan birga "qabul qiluvchi kompetensiyasi" ham markaziy omil sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola konseptual-analitik yondashuvga tayangan: mediasavodxonlik, tanqidiy fikrlash va raqamli kommunikatsiya bo'yicha ilmiy manbalar tahlil qilinib, o'quvchilarning axborot qabul qilish madaniyatiga ta'sir etuvchi omillar tizimlashtirildi. Amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishda pedagogik kuzatuvlar, ta'lim amaliyotida uchraydigan tipik holatlar (viral xabarlar, clickbait, soxta akkauntlar, montajlangan videolar) va kompetensiya yondashuvi mezonlari asos qilib olindi. Natijada "shaxs-ta'lim muassasasi-oila-platforma" darajalarini qamrab oluvchi mexanizmlar modeli taklif etildi.

Asosiy tahlil.

1. Ijtimoiy tarmoqlarning ijobiy ta'siri.

Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar uchun bilim manbalarini kengaytiradi: ochiq darslar, qisqa tushuntirish videolari, interaktiv testlar, elektron kutubxonalar, fan olimpiadalari va ta'limiy kanallar tezkor tarqaladi. Bundan tashqari, hamkorlikda o'rganish (peer-learning) kuchayadi: o'quvchilar guruhlarida fikr almashadi, savol-javob qiladi, loyihalar uchun material yig'adi. Kreativ kontent yaratish (prezentatsiya, infografika, video), fikrni ommaga aniq yetkazish, raqamli muloqot etikasini o'rganish ham ijtimoiy tarmoqlarning ijobiy jihatlaridandir.

2. Salbiy ta'sir va xavf omillari.

Salbiy ta'sirning eng muhim ko'rinishlaridan biri — dezinformatsiya va manipulyativ kontent. Clickbait sarlavhalar, kontekstdan uzib olingan iqtiboslar, soxta statistikalar, montajlangan rasm-video, botlar va soxta akkauntlar o'quvchini chalg'itishi mumkin. Ikkinchi xavf — yuzaki iste'mol: qisqa formatlar ko'paygani sari o'qishning chuqurligi pasayadi, mantiqiy bog'lanishlarni ko'rish qiyinlashadi. Uchinchi xavf — e'tiborning bo'linishi: doimiy bildirishnomalar (notification) va cheksiz lenta (infinite scroll) diqqatni barqaror ushlab turishga xalal beradi. To'rtinchi xavf — ijtimoiy bosim va kiberbulling; bu holatlar axborotni qabul qilish jarayonida emotsional holatni buzib, shoshilinch xulosalarga olib kelishi mumkin.

3. O'quvchida axborot qabul qilish madaniyatining tarkibiy qismlari.

Axborot qabul qilish madaniyati quyidagi komponentlardan tarkib topadi:

- a) manba madaniyati (muallif, tashkilot, reputatsiya va manfaatlarni tushunish);
- b) tekshiruv ko'nikmasi (faktlarni boshqa mustaqil manba bilan solishtirish, birlamchi manbani topish);
- c) kontekst madaniyati (xabar qachon, qayerda va qanday vaziyatda berilganini aniqlash);
- d) mantiqiy tahlil (dalil va xulosani ajratish, sabab-oqibatni tekshirish);
- e) raqamli etika (mualliflik huquqi, shaxsiy ma'lumot, kamsituvchi kontentga munosabat);
- f) o'zini boshqarish (hissiy reaksiya paytida pauza qilish, vaqtni me'yorlash).

4. Rivojlantirish mexanizmlari (amaliy yechimlar).

Birinchi mexanizm — ta'lim jarayoniga integratsiya. Mediasavodxonlik alohida bir mavzu sifatida emas, fanlararo kompetensiya sifatida singdirilganda samarali bo'ladi. Masalan, ona tili darsida sarlavha va matnning manipulyativ usullari, tarixda manbashunoslik va propaganda misollari, informatika darsida algoritmlar va botlar, matematikada diagramma hamda statistik xatolar tahlil qilinadi.

Ikkinchi mexanizm — tekshiruv protokollarini odatga aylantirish. O'quvchilarga "STOP" tamoyili (to'xtash, manbani tekshirish, dalil izlash, kontekstni tiklash) yoki SIFT kabi yondashuvlar sodda tilda o'rgatilsa, shoshilinch ulashish kamayadi. Mashg'ulotlarda real postlar misolida: "Bu xabar kimdan?", "Dalil qayerda?", "Boshqa ishonchli manba nima deydi?", "Rasm/video aslida qachon olingan?" savollari bo'yicha mini-laboratoriyalar tashkil etish mumkin.

Uchinchi mexanizm — tengdoshlar orqali o'rganish va ijtimoiy norma yaratish. Media-ambassador o'quvchilar, maktab klublari, debat va fakt-checking guruhlar "tekshirmasdan ulashmaslik" odatini ijobiy norma sifatida

mustahkamlaydi. Gamifikatsiya (viktorina, badge, haftalik topshiriq) esa ko'nikmani takroriy mashq orqali mustahkamlaydi.

To'rtinchi mexanizm — raqamli gigiyena va texnik savodxonlik. O'quvchilar obuna bo'ladigan manbalarni diversifikatsiya qilishi, shaxsiy ma'lumotni himoya qilishi, shubhali havolalarga ehtiyotkor bo'lishi, vaqt me'yorini saqlashi zarur. Rasmni teskari qidirish, video kadrni tekshirish, rasmiy fact-check sahifalaridan foydalanish kabi vositalar amaliy ko'nikma sifatida beriladi.

Beshinchi mexanizm — oila va maktab hamkorligi. Ota-onalar bilan qisqa treninglar, “uyda axborot gigiyenasi” bo'yicha eslatmalar, umumiy qoidalar (masalan, uyqudan oldin ekran vaqtini cheklash, bahsli postlarni tekshirish odati) o'quvchining barqaror xulqini qo'llab-quvvatlaydi.

5. Baholash indikatorlari (soddalashtirilgan).

Ta'lim amaliyotida axborot qabul qilish madaniyati quyidagi indikatorlar orqali kuzatilishi mumkin: 1) o'quvchi xabarni ulashishdan oldin manba va dalilni tekshirishi; 2) kamida ikki mustaqil manbani solishtira olishi; 3) “fakt” va “fikir”ni ajratib bera olishi; 4) manipulyativ belgilarni (clickbait, shoshiltirish, qo'rqitish, haqorat) taniy olishi; 5) kontekstni tiklashga urinishi (sana, joy, original manba); 6) raqamli etikaga rioya qilishi (mualliflik huquqi, shaxsiy ma'lumot, kamsituvchi kontent).

Xulosa.

Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilarning axborot qabul qilish madaniyatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi: u bir tomondan ta'limiy imkoniyatlarni kengaytirsa, ikkinchi tomondan dezinformatsiya, yuzaki iste'mol va e'tiborning bo'linishi kabi xavflarni kuchaytiradi. Shuning uchun yechim faqat taqiqlash yoki cheklash emas, balki o'quvchini raqamli muhitda ongli, mas'uliyatli va tanqidiy fikrlaydigan shaxs sifatida tayyorlashdir. Maqolada taklif etilgan mexanizmlar (fanlararo integratsiya, tekshiruv protokollari, peer-learning, gamifikatsiya, raqamli gigiyena va oila-maktab hamkorligi) birgalikda qo'llanganda o'quvchilar axborotni qabul qilish va baholash madaniyatini barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

[1] UNESCO. Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. 2013.

[2] Wardle, C., Derakhshan, H. Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework. 2017.

[3] Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux, 2011.

- [4] Hobbs, R. Digital and Media Literacy: Connecting Culture and Classroom. Corwin, 2011.
- [5] boyd, d. It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. Yale University Press, 2014.
- [6] Caulfield, M. Web Literacy for Student Fact-Checking (SIFT yondashuvi bo'yicha materiallar).
- [7] Potter, W. J. Media Literacy. SAGE Publications, 2019.